

RECENZJA

rozprawy doktorskiej
mgr inż. arch. **Magdy Tunkel**
„Cechy modelowe sakralnej architektury drewnianej Górnego Śląska
na podstawie analizy zachowanych obiektów”
napisanej pod kierunkiem promotora:
prof. dr hab. inż. Jacka Hulimki
z Wydziału Budownictwa Politechniki Śląskiej
oraz promotora pomocniczego
dra hab. inż. arch. Tomasza Bradeckiego
z Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej

*Praca spełnia
wymagania formalne*

Podstawa opracowania recenzji

- Pismo Pana dra hab. inż. Marcina Stańka prof. PŚ, Przewodniczącego Rady Dyscypliny Inżynieria Lądowa, Geodezja i Transport z dnia 29.11.2022 r. (znak: RGILGT.512.20.2022), z prośbą o opracowanie recenzji doktoratu,
- *Ustawa z dnia 14 marca 2003r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* (Dz. U. z 2003 r. nr 65 poz. 595, z późniejszymi zmianami).

Refleksja ogólna

Tradycyjna kultura polska to „kultura drewna”. Do dziś istniejąca drewniana architektura sakralna Polski należy do jednej z najcenniejszych na świecie. Świadczy o tym jej stała obecność na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO. To symbol wartości niematerialnych i materialnych naszej kultury religijnej oraz dawnej doskonałości rzemieślniczej i artystycznej naszych cieśli i artystów. Gdy nie jest jednak należycie chroniona i konserwowana dość szybko ulega degradacji, tracąc detale, złącza, elementy konstrukcji, poszycia i ścian a w końcu także swoją oryginalną formę architektury. Znika bezpowrotnie wraz z nimi wyjątkowa sztuka drewna oraz dziedzictwo historycznego i kulturowego krajobrazu. Ginie też *sacrum* i jego soteriologiczne przeznaczenie. Sztuka przestaje już poprzez piękno zbawiać świat – jak mówił Fiodor Dostojewski.

Jeszcze wiek temu drewniana architektura sakralna miała swoją dominującą obecność w pejzażu naszych miast i wsi, ze względu na szybkość i mniejsze, niż architektura murowana, koszty jej wzniesienia, estetykę, komfort użytkowania, symbolikę. Drewniane kościoły, zbory, cerkwie, synagogi, meczety i molenny stanowią do dzisiaj niezwykle cenny element naszego krajobrazu. Wciąż jeszcze dominują w krajobrazie wschodnich i południowych części Polski. Objęte konserwatorską ochroną stanowią emanację piękna, wyraz dawnego kunsztu ciesielskiego rzemiosła, ślad kulturowego i historycznego zróżnicowania i rozwoju oraz – co najważniejsze w przypadku architektury sakralnej – wyraz ciągłości, choć niekiedy również burzliwych przemian, w łonie chrześcijańskiej, wielokonfesyjnej Tradycji Kościoła. Wraz z upływem lat, pod wpływem pogarszających się warunków środowiskowych, zwłaszcza klimatycznych, drewno ulega jednak biologicznej korozji. Te najstarsze obiekty, które dotrwały do naszych czasów, a wymagają zawsze stałych i konsekwentnie prowadzonych działań naprawczych, niejednokrotnie straciły już swój autentyczny budulec, a niekiedy również swoją formę pierwotną i jej elementy. Zmiany w zakresie ich architektury i konstrukcji, skali i wzajemnych proporcji elementów czy budulca i jego rzemieślniczej obróbki, będące wynikiem remontów, modernizacji i przebudów, a także trawiących je pożarów, wpłynęły na zmianę naszego wyobrażenia o ich formach pierwotnych oraz ich typach modelowych, składających się na lokalną tradycję tego Kościoła.

Tworzy to dziś w nauce silną potrzebę podejmowania nieustannej, specjalistycznej, interdyscyplinarnej analizy badawczej – tej wyjątkowo wrażliwej na zmienność środowiska i uwarunkowania cywi-

lizacyjnego rozwoju – architektury. Tworzy też potrzebę odtworzenia pierwotnych form tej architektury i ich wzajemnych związków oraz wprowadzonych w nich zmian, a także jej ciągłego monitorowania i – adekwatnego też do jej stanu – projektowania i wykonywania prac konserwatorskich. Badanie, inwentaryzacja i rejestracja wszelkich prowadzonych czynności konserwatorskich jest niezbędna do stworzenia kompletnej bazy wiedzy o tej architekturze, a zwłaszcza o jej wzajemnych relacjach kategoryalnych, typologicznych i stylistycznych. One bowiem warunkują właściwą ich, metodycznie przeprowadzoną, rekonstrukcję formy pierwotnej.

Rejestracja tego wyjątkowego dziedzictwa drewnianej architektury sakralnej, rozwinięta w nauce przez typologiczne i aksjologiczne analizy jej istnienia i metody komparatystycznych badań porównawczych, jest szczególnie ważna u nas, w Polsce, gdzie nadal zasobów tej architektury mamy pokażną ilość i metody te da się produktywnie zastosować. Istnieje dziś jednak pilna potrzeba określenia działań, które zorientują właściwie rejestrację przemian tej kategorii architektury, zwłaszcza w aspekcie jej unikalnych walorów kultowych i kulturowych. Rozwój współczesnych form architektury i technologii jej konstruowania, wymuszony procesem rozwoju cywilizacji modernizmu, a niekiedy także zmianą potrzeb samego Kościoła, stawia nowe wyzwania ochronie i konserwacji zabytków drewnianej architektury sakralnej. Systematyczne rejestrowanie ilościowych i jakościowych jej zmian i przekształceń ma istotne znaczenie dla zdiagnozowania skali zagrożeń i ich spodziewanych konsekwencji. Pogłębione analizy tych zmian powinny stanowić metodyczne wsparcie dla wszelkich działań decyzyjnych. Badania zasobów tej architektury – jej konstrukcji, budulca i ich właściwości technicznych, technologicznych i estetycznych – stanowią mogą podstawę do powstania naukowo skonstruowanej i doświadczalnie zweryfikowanej metodyki projektowania konserwatorskiego i architektonicznego. Prowadzić mogą zwłaszcza do opracowania wielowariantowych opracowań modelowych: konserwacji, restauracji, rozbudowy, rekonstrukcji i adaptacji tej architektury, z poszanowaniem ducha miejsca, z zachowaniem ciągłości tradycji jej form i znaczeń teologicznych, w oparciu o przetrwałe, kulturowo cenne wzorce lokalne.

Choć tworzenie hermeneutycznego obrazu tradycji architektury sakralnej to głównie domena teologii, architektury i sztuki, to tworzenie interdyscyplinarnej strategii ochrony i konserwacji drewnianej architektury sakralnej oraz jej przedłużonego trwania we współczesności – z poszanowaniem dla różnorodności istniejących form i ich wartości kulturowych – to głównie domena badań konserwatorskich, a integralnymi badaniami w tym zakresie wydają się być badania właściwości konstrukcyjnych i materiałowych tej architektury, prowadzone w obrębie dyscyplin architekturze pokrewnych. Należą one głównie do sfery badawczo-projektowej reprezentowanej dziś w dyscyplinie *inżynierii lądowej, geodezji i transportu*. One bowiem niejednokrotnie warunkują efektywne działania w zakresie architektury, a od ich wzajemnego, interdyscyplinarnego związku z *architekturą i urbanistyką* zależy ich wspólne, praktyczne powodzenie działań osiąganych w dyscyplinach dla zabytków zasadniczych, zarówno w dyscyplinie *ochrony dziedzictwa i konserwacji zabytków*, jak i w dyscyplinie *sztuki plastycznej i konserwacja dzieł sztuki*.

Przedmiot badań i treść pracy

Taki, bardzo pożądanym dziś w nauce, międzydyscyplinarny alians konstrukcji, budownictwa, inżynierii materiałowej i architektury, z interdyscyplinarnym otwarciem na obie dyscypliny konserwacji zabytków, stanowi recenzowana praca doktorska mgr inż. arch. Magdy Tunkel. Obejmuje ona swym zakresem badania typologiczne i aksjologiczne zasobów zabytkowych sakralnej architektury drewnianej Górnego Śląska, z poszukiwaniem jej rozwiązań modelowych, z ekspozycją wiedzy i wyników analiz porównawczych tej architektury, a w konsekwencji także z praktycznym wykorzystaniem ich w postaci wniosków i postulatów. Służebnie wpisuje się tym ona w proces badawczy całej kategorii drewnianej architektury sakralnej pojmowanej w sferze jej ochrony i konserwacji, a nawet – prospektywnie ujmując ją w jej służebnej funkcji nośnika Tradycji *sacrum* i jej semantycznego systemu zaznaczeń – także w sferze projektowania i kreacji współczesnej architektury sakralnej.

Przedmiotem dociekań Autorki są badania architektury rzymskokatolickiej (niekiedy konwertowanej i / lub rekonwertowanej) na obszarze geograficzno-kulturowym Górnego Śląska, w jego granicach historycznych, określonych na podstawie porównawczych analiz źródłowych materiałów archiwalnych i opracowań literatury przedmiotu. Na tym obszarze objęto badaniami 115 zachowanych drewnia-

nych obiektów sakralnych, w tym 111 kościołów i 4 kaplice. Jej celem badawczym było wyznaczenie typowych, a więc najczęściej powtarzalnych dla wielu badanych obiektów, cech architektonicznych i konstrukcyjnych, tworzących modelowy górnośląski kościół drewniany. W realizacji tego celu przeanalizowała Ona architekturę i konstrukcję wszystkich objętych opracowaniem budynków, a także związane z nimi uwarunkowania kulturowe i historyczne. Kanwą empiryczną prowadzonych analiz stanowiły Jej własne badania terenowe oraz przeprowadzone kwerendy i analizy dostępnych źródeł literaturowych i archiwalnych. Efektem tego procesu była ilościowa i jakościowa analiza wytypowanych cech architektonicznych i konstrukcyjnych tych budynków, umożliwiająca wyselekcjonowanie ze zbioru rozwiązań typowych, reprezentatywnych dla całego zbioru 115 obiektów. Bazą pomocniczą do pogłębionego zbioru informacji, do którego równolegle, jak do przypisów, można nieustannie się odnosić są opracowane przez Autorkę karty katalogowe wszystkich objętych opracowaniem kościołów.

Intencją zasadniczą Doktorantki, stanowiącą o użytkowym znaczeniu pracy i jej służebności w praktyce projektowo-konserwatorskiej jest opracowanie na podstawie typologicznych zestawień i analiz aksjologicznych, rozwiązania kościoła modelowego, w celu jego dalszego wykorzystania w procesie naprawczym lub rekonstrukcji obiektów już nieistniejących. Określono zakres użyteczności ww. rozwiązania modelowego w tworzeniu cyfrowych duplikatów poszczególnych kościołów drewnianych. Perspektywnym zamierzeniem projektowo-badawczym Autorki jest stworzenie cyfrowych modeli wybranych, nieistniejących już kościołów oraz modeli obrazujących zmiany architektoniczne i konstrukcyjne wybranych, zachowanych do dzisiaj obiektów.

Ocena pracy

Na wstępie oceny należy jednoznacznie stwierdzić, że praca Autorki jest dziełem wielowątkowym i interdyscyplinarnym. Jest też – jak każda praca naukowa bazująca na podstawach bezpośrednich, terenowych badań architektonicznych *in situ*, badań analizujących skrupulatnie zebrany materiał badawczy, najpierw poprzez rzetelną inwentaryzację stanu istniejącego zbioru obiektów, ich katalogowanie i kategoryzację typologiczną, wreszcie kontekstowanie powiązań, interpretowanie i poddawanie ich syntetycznej ocenie aksjologicznej – jest pracą ważną. Szczególnie dziś, w czasach zachodzących procesów nieustannej laicyzacji życia człowieka, a nawet podejmowanej walki z *sacrum* oraz wypychania na margines tego, co jest wytworem kultury religijnej społeczności lokalnych – wobec też zwykłego braku zainteresowania współczesnej cywilizacji utrwalaniem dziedzictwa lokalnej kultury religijnej człowieka – jest pracą ze wszech miar nauce potrzebną. Każdy akt systematycznych, rzetelnych badań w tym zakresie, badań rejestracyjnych materialnych i niematerialnych utworów tych kultur, badań dogłębnych, interdyscyplinarnych, realizowanych metodami dla nich właściwymi, z zastosowaniem adekwatnego języka pojęć i jego zasad gramatycznych, jest pracą w nauce pożądaną, niezbędną i przez to dziś również bardzo aktualną.

W tym też podstawowym kulturowym i naukowym celu praca już się spełnia. Jest to jej diagnostyczna i prognostyczna wartość. Wobec niewielkiej wciąż jeszcze ilości opracowań naukowych w tej dziedzinie, podejmujących wrażliwą sferę drewnianej architektury sakralnej i jej lokalnego etnosu, jest ona pracą ważną. Jej aktualność i walor użytkowy jest bezsporny.

Tytuł pracy zdaje się zapowiadać dwutorowość prowadzonych wątków. Z jednej strony odwołuje się do wskazanych powyżej aspektów architektonicznych w zakresie przypomnienia historii drewnianej architektury sakralnej i sztuki rzemiosła z nią związanej. Z drugiej zaś wkracza w świat budowlano-konstrukcyjnej empirii, podejmując ważny w niej wątek eksperymentalnych studiów porównawczych jej form architektury i konstrukcji, w intencji tworzenia architektoniczno-konstrukcyjnych modeli strukturalnego istnienia tej architektury. Taki jest też dwuczęściowy układ pracy o wyraźnie wyodrębnionych, lecz kompatybilnie zestrojonych, dwóch sfer badań. Obie części są w strukturze pracy ujęte niezależnie, choć w ich służebności wzajemnie ze sobą korespondują, umożliwiając czytelnikowi ich recepcję poprzez 2 tomy opracowania: pracę zasadniczą (ss. 268) oraz jej załącznik w postaci katalogu kart obiektów (ss. 459).

W układzie treści praca składa się z jedenastu rozdziałów, z których pierwszy stanowi: 1. *Wprowadzenie* (s. 5-24), a sześć pozostałych zawiera kolejno: 2. *Rys historyczny Górnego Śląska z uwzględnieniem kościołów i kaplic zbudowanych z drewna* (s. 25-29); 3. *Obiekty objęte procesem ba-*

dawczym (s. 30-39); 4. *Analizę architektoniczno-konstrukcyjną drewnianego budownictwa sakralnego Górnego Śląska* (s. 40-105); 5. *Charakterystykę elementów architektonicznych i konstrukcyjnych* (s. 106-143); 6. *Analizę i podział typologiczny kościołów objętych procesem badawczym* (s. 144-199) oraz 7. *Koncepcję modelowego górnośląskiego kościoła drewnianego* (s. 200-227). Pracę kończą: 8. *Podsumowanie* (s. 228-229); 9. *Słownik stosowanej terminologii* (s. 230-238); 10. *Bibliografia* (239-265) oraz 11. *Streszczenia* (s. 266- 268).

Pierwszy rozdział pracy: 1. *Wprowadzenie* (s. 5-24) zwiera ujawnienie przedmiotu dysertacji z określeniem problemowym zagadnień architektonicznych, konstrukcyjnych i warsztatu rzemieślniczego budowniczych i cieśli obiektów górnośląskiej architektury kościelnej, z określeniem, granic terytorialnych (delimitacji obszaru badawczego) zakresu badań. Określono tu również cel i zakres problemowy pracy, hipotezę badawczą, stanowiące zapis jej podstawowych założeń metodologicznych. Podjęto dywagacje na temat historii dziejów Górnego Śląska w kontekście procesu kształtowania się tradycji lokalnej obiektów architektury sakralnej oraz określono zarys podstawowych problemów badawczych pracy, w kontekście istnienia lokalnych tradycji drewnianej architektury sakralnej innych regionów Polski i Europy. Syntetycznie ujawniono stan badań nad pojętą problematyką, konkludując to stwierdzeniem o braku kompleksowych opracowań na ten temat w zakresie typologii drewnianej architektury kościelnej odwołującej się do jej cech architektonicznych i konstrukcyjnych.

W określeniu nadrzędnego celu pracy, jako spełnienia się podjętego procesu badawczego, chodziło zapewne Autorce o badania układów funkcjonalno-przestrzennych, a nie funkcjonalno-użytkowych obiektów (s. 15 i in.). Funkcje pomieszczeń są bowiem synonimem ich właściwości użytkowych. Do określenia służebności użytkowej form i przestrzeni oraz ich znaczenia w strukturze obiektu architektury wydaje się lepiej służyć poprzednio wskazany termin. Cel aplikacyjny pracy Autorka właściwie argumentuje już służebnością jej wykorzystania w procesie projektowania architektoniczno-konserwatorskiego, do ewentualnego podjęcia prac remontowo-naprawczych – konserwacji, restauracji, a nawet rekonstrukcji obiektów. Cel ten jest czytelny i jednoznacznie zdefiniowany w jego użytecznej funkcji.

Autorka nie planuje dywagacji na poziomie służebności liturgiczno-przestrzennej architektury, w sferze jej semantyki symbolicznej. To wymaga bowiem osobnych, żmudnych i pogłębionych badań hermeneutycznych Tradycji, z zastosowaniem aparatu pojęciowego ze sfery nauk teologicznych, który z oczywistych względów wychodziłby poza zakres problemowy recenzowanej dysertacji i możliwości jego realizacji.

W tym momencie recenzent pragnie jednak zasygnalizować, że każda architektura świątyni chrześcijańskiej miała zawsze za główną wykładnię oceny inne niż architektoniczne czy konstrukcyjne przesłanki. Była ona sakralna, gdy była nośnikiem „prawdy Bożej”. Tak jak święta liturgia, stanowiła ona wypowiedź teologiczną, a jej źródłem była zawsze Tradycja. Ona jest zasadniczym kryterium wartościowania w procesie tworzenia architektury sakralnej. Ontyczny status świątyni wyznacza warunki spełnienia się jej jako tzw. sztuki *sacrum*. Do dziś podstawowym i wciąż żywym językiem religii w kształtowaniu architektury świątyni jest język symboliki religijnej. Dzięki niej religia może się wypowiedzieć poprzez jej poszczególne przestrzenie, formy, płaszczyzny, linie, liczbowe i geometryczne konfiguracje oraz architektoniczne zjawiska (np. światło, ogień, symboliczne twory natury takie jak kamień czy drzewo). Może się wypowiedzieć poprzez jej archetypowe porządki dyferencjacji, hierarchizacji, orientacji, koncentracji, rytmu, symetrii i in. Pozostają one podstawą jej działania, w przechodzeniu od doświadczenia estetycznego, do doświadczenia religijnego, jako soteriologicznego celu jej konstruowania. Chrześcijańska sztuka sakralna, by mogła być autentycznym uobecnieniem rzeczywistości teofanicznej i źródłem spełnienia się duchowych aspiracji człowieka religijnego – nie zaś jedynie abstrakcyjną spekulacją intelektu czy naturalistycznym przedstawieniem tej rzeczywistości – powinna być najpierw sztuką symboliczną, powinna odwoływać się do *esencji* i *porządków* (św. Dionizy Areopagita) objawionych i utrwalonych w kościelnej Tradycji.

Nie jest to jednak pogląd powszechnie uświadamiany w nauce o architekturze sakralnej, nawet w kręgach tzw. kościelnych inwestorów architektury sakralnej i autorytetów teologicznych, zwłaszcza po Soborze Watykańskim II. Po modernistycznym przełomie XX w. i uwolnieniu się architektury od klasycznego systemu jej znaczeń i gramatyki symbolicznego języka wypowiedzi, uwarunkowania teolo-

giczne przestały być już decydujące w procesie jej powstawania. Forma wyrażania i jej teologiczna treść przestały już ze sobą współpracować w osiągnięciu celu, któremu dawniej wspólnie służyły.

Teza pracy sformułowana została na średnim poziomie ryzyka, przyjęta adekwatnie do aspiracji badawczych Autorki. Podjęte w pracy analizy, jak Ona konstatuje: „*pozwalają na wyznaczenie cech architektonicznych i konstrukcyjnych charakterystycznych dla regionu*”, a „*wyznaczenie typowych cech może posłużyć jako narzędzie pomocne do odtworzenia oryginalnych rozwiązań badanych obiektów, prowadzenia remontów, odtworzenia nieistniejących elementów czy detali oraz przywrócenia pierwotnego wyglądu*”. Dzięki temu Autorka zamierza ustanowić tym samym podstawowe właściwości „*wzorca cechującego górnośląski regionalizm drewnianego budownictwa sakralnego*”, co zwiększa poziom ryzyka w przyjętym uprzednio zakresie i podnosi status problemowy pracy.

Choć nie ujawniono tego bezpośrednio w tekście to zdaje się być oczywiste, że podstawową metodą badawczą powziętą przez Autorkę w jej badaniach jest metoda analizy porównawczej.

Krótki, kilkustronicowy rozdział 2. pt.: *Rys historyczny Górnego Śląska z uwzględnieniem kościołów i kaplic zbudowanych z drewna* (s. 25-29) należy uznać za niezbędne wprowadzenie na analityczny poziom dywagacji. Ujęto w nim aspekty pogranicznego statusu terenów Górnego Śląska, gdzie krzyżują się wpływy i przenikają wartości wypływające z trzech sąsiedzkich państw: Polski, Niemiec i Czech. Nigdzie indziej na całym Śląsku nie były one tak intensywne i długotrwałe, jak na Górnym Śląsku, co Autorka słusznie skonstatowała.

Autorka właściwie rozpoczyna też swoje rozważania o genezie architektury Śląska od murowanych rotund. Ślady tego typu architektury do dziś dnia istnieją u nas w Polsce – jak stwierdziła – w Ostrowie Lednickim koło Gniezna, Gieczu, Krakowie, Wiślicy, Przemyślu. Można by poszerzyć ten zestaw o rotundy w Cieszynie, Strzelnie, Grabowcu koło Sosnowki i przede wszystkim Gromniku, który znajduje się znacznie bliżej przecież niż pozostałe, bo też na Górnym Śląsku. Choć bezpośrednich, genetycznych korzeni tego charakterystycznego typu architektury powinniśmy szukać przede wszystkim w murowanych rotundach Wielkich Moraw, co bezpośrednio łączyć należy z duszpasterską, misyjną działalnością Braci Soluńskich – Apostołów Słowian Św. Św. Cyryla i Metodego, to typ ten zaistniał nie tylko w murowanej, ale też nawet w drewnianej architekturze sakralnej. Twierdzenie więc Autorki, że nie mają one nic wspólnego z omawianymi w pracy kościołami budowanymi z drewna może okazać się przedwczesne, o czym stanowią choćby np. drewniane rotundy Grodna – cerkiew Podniesienia Krzyża Świętego i cmentarna kaplica na Podolu. W nauce więc nic chyba nie jest do końca pewne i przyjęte na zawsze. A przynajmniej wymaga wyraźnego dowodu.

Analizy Autorki wskazują, że kształtowanie się tradycji budowlanej górnośląskich obiektów sakralnych wznoszonych z drewna, zgodnie z udokumentowanymi źródłami archiwalnymi, sięga początków XV w. Najwięcej zachowanych kościołów datowanych jest na lata 1650-1724 (38 obiektów) oraz na lata 1750-1799 (22 obiekty).

Rozdział 3. pt.: *Obiekty objęte procesem badawczym* (s. 30-39) ujawnia charakterystykę kwalifikacji kościołów do grupy badawczej, do której należą zachowane kościoły i kaplice, które zbudowane zostały w całości lub przeważającej części z drewna. Stanowią one łączny zbiór 115 obiektów, w tym 111 kościołów i 4 kaplic. W tej grupie wyróżniono również kościoły, których prezbiteria, kruchty lub zakrystie zbudowane zostały jako murowane. Wyjątek stanowi również kościół pw. św. Anny w Czarnowasach, odbudowany w 2007 r. w murowanej konstrukcji ścian i stalowej konstrukcji dachu, z zachowaniem pierwotnej formy architektury i dyspozycji przestrzennej spalonego w 2004 r. drewnianego kościoła z XVII w.

Rozdział ten dobrze przedstawia różne aspekty kwalifikacji badanych kościołów drewnianych. Zawiera schematy lokalizacji tych kościołów w województwie opolskim i śląskim, tabelaryczne zestawienia ich rozmieszczenia w poszczególnych powiatach i zbiorowy wykaz wszystkich zachowanych kościołów drewnianych na badanym obszarze. Dają one ogólne pojęcie o strukturze lokacyjnej tych obiektów i największej ich koncentracji w poszczególnych miejscach regionu. Najliczniej występują one w północno-wschodniej części obszaru, tj. w obrębie Kluczborka i Olesna oraz w części środkowo-wschodniej, w powiecie gliwickim. Stanowi to dobry pretekst do poszukiwania w tym względzie jakichś istotnych prawidłowości i czynników motywacyjnych, uzasadniających istnienie w różnych regionach

Górnego Śląska poszczególnych typów architektonicznych i konstrukcyjnych kościołów oraz ich terytorialnego rozkładu. Takie badania, może w przyszłości, byłyby bardzo pożądane.

W rozdziale 4. przedstawia Autorka: *Analizę architektoniczno-konstrukcyjną drewnianego budownictwa sakralnego Górnego Śląska* (s. 40-105). W informacjach wstępnych rozważa nad datowaniem świątyń oraz metodami ich spełnienia, zarówno przez kwerendy i analizę istniejących archiwaliów i literatury przedmiotu, bezpośrednią ocenę wartości stylowych i estetycznych obiektów, ocenę podobieństw i różnic w zastosowanych rozwiązaniach architektonicznych i konstrukcyjnych, analizę tradycji związanych z międzykonfesyjną konwersją lub rekonwersją świątyń, jak i poprzez laboratoryjne metody dendrochronologiczne. Podjęła również problem translokacji obiektów i ich architektoniczno-konstrukcyjnych konsekwencji. Za wprowadzający i kontekstujący zarazem zasadnicze analizy typologiczne architektury uznać należy następny podpunkt tego rozdziału, podejmujący problem architektonicznych uwarunkowań regionalnych, ujmowanych w porządku chronologicznym i terytorialnym. Przeprowadzono w nim charakterystykę tej architektury w poszczególnych regionach Polski, wyszczególniając w niej: Małopolskę, Podhale, Mazowsze, Pomorze i Pomorze Zachodnie, Śląsk i Wielkopolskę. W zestawie tym zabrakło dość reprezentatywnej i licznej grupy drewnianych, chrześcijańskich świątyń prawosławnych i grekokatolickich, których architektura była niekiedy bardzo zbliżona do architektury kościołów rzymskokatolickich, jak chociażby cerkwi typu zachodnio-łemkowskiego. One również są naszym wspólnym dziedzictwem narodowym, zwłaszcza, że do II wojny światowej większa część terytorium Rzeczypospolitej znajdowała się po jej wschodniej, dziś ukraińskiej, stronie.

W tej części rozdziału (pkt. 4.4) Autorka podejmuje już właściwą, zasadniczą analizę typologiczną obiektów wyselekcjonowanej grupy badawczej. Rozpoczynając ją słusznie od rozważań na temat lokacji świątyń w krajobrazie, ich relacji ze środowiskiem i orientacji względem stron świata (wschodu), przechodzi Ona do analiz układów architektonicznych świątyń, wynikających z podziałów na strefy rytualno-liturgiczne oraz funkcjonalno-przestrzenne, wskazując na właściwości, które zaistniały podczas ewolucji poszczególnych typów świątyń (m.in. dodanie zakrystii, krucht-przedsiónek, wież dzwonnicych, chórów itp). W toku analiz Autorka dokonuje zestawień planów tych kościołów i selekcji poszczególnych typów i podtypów kategorialnych, wyodrębniając 4 typy podstawowe (1, 2, 3, 4) oraz sześć grup (A, B, C, D, E, F), z wyodrębnieniem podgrup dla typu B (B1, B2, B3, B4). Wyróżnia również słusznie jeden obiekt, który trudno sklasyfikować gdziekolwiek, a który stanowi przykład architektury zjawiskowej, w swej centralnej dyspozycji przestrzennej zbliżonej do 4 wieżowych, murowanych świątyń obronnych, (inkastelowanych). Jest nim kościół pw. św. Jadwigi w Zabrze-Porębie z 1928 r.

Dokonując ww. podziałów typologicznych kościołów Autorka zestawia tabelarycznie rysunki planów świątyń, wyszczególniając charakterystyczne ich elementy wspólne, szczegółowo uzasadniając werbalnie swoje decyzje kwalifikacyjne. Z analiz tych i zestawień typologicznych wysuwa też wniosek ogólny stanowiący, że na obszarze Górnego Śląska najwięcej zachowanych rzymskokatolickich kościołów drewnianych wzniesiono jako obiekty dwudzielne, z korpusem nawowym do którego dobudowano wieżę dzwonnicy i węższe, trójbocznie zamknięte prezbiterium i przylegającą do jednej z jego bocznych ścian zakrystią. Typ ten odpowiada grupie B i przynależy do niej 52 ze 115 obiektów, to jest ponad 45% świątyń objętych badaniami Autorki.

Dodatkowym walorem badawczym pracy są analizy parametrów wielkościowych świątyń, względem ich całkowitej długości i szerokości oraz powierzchni użytkowej. Wynika z nich, że do najmniejszych świątyń, których całkowita długość nie przekracza 10 m należą 2 kaplice. Do największych zaś należy grupa 14 obiektów, których całkowita długość przekracza 30 m. Całkowity wymiar większości kościołów nie przekracza długości 20-25 m (48 obiektów). Wśród badanej grupy jedynym obiektem, który przekracza długość 40 m jest wspomniany kościół w Zabrze-Porębie. To stanowi również asumpt do dodatkowej kategoryzacji obiektów, w obrębie wyszczególnionych typów świątyń.

W punkcie 4.5 tego samego rozdziału Autorka podejmuje ogólną analizę materiałowo-konstrukcyjną badanych budynków kościołów z wyszczególnieniem ich drewnianego budulca konstrukcyjnego i wykończeniowego oraz stolarki okiennej i drzwiowej, a także konstrukcji posadowienia, podłóg, ścian oraz połączeń ciesielskich belek w węglach, stropów, wieżb dachowych, wież oraz sygnatur, wykroju belek na osadzenie okien i drzwi, a także elementów drugorzędnych, takich jak: dobudowa: krucht, kaplic, sobót, przydaszków lub pomieszczeń gospodarczych, budowa chóru muzycznego i em-

por bocznych, wykonania poszycia dachowego, oszalowania zrębu ścian. Analiza sygnalizuje zwłaszcza typy i uwarunkowania zastosowanych w obiektach rozwiązań konstrukcyjnych, znakowania elementów i detali, zastosowanych rodzajów złączy ciesielskich zrębów w węglach, połączeń ścian szkieletowych oraz złączy elementów więźby dachowej.

Natomiast w rozdziale 5. Autorka podejmuje *Charakterystykę elementów architektonicznych i konstrukcyjnych* (s. 106-143), mających wpływ na kształtowanie się formy, funkcji i konstrukcji badanych kościołów, w szczególności ich podstawowych elementów, poczynając od posadowienia, wykonania podłóg i stropów, przez konstrukcję ścian wieńcowych i szkieletowych, słupów, belek stropowych, belki tęczowej oraz więźby dachowej, aż po stolarkę okiennie-drzwiową, soboty i przydaszki oraz różne detale ciesielskie. Zarejestrowane przekształcenia tych elementów, rekonstrukcje lub ich zamiana na elementy nowe, tworzą zespół typowych i swoistych problemów badawczych wynikających z oceny stanu istniejącego tych obiektów, procesu ich ochrony i konserwacji oraz ich ewolucji w historii. Podpunkt 5.8 uzupełnia ten obraz w aspekcie nadbudowy sygnaturek dachowych i dobudowy do korpusu różnych typów nawy wież dzwonnicznych. Dokonano tutaj również ważnego typologicznego rozbioru zastosowanych rozwiązań tych wież, wyszczególniając typy: A1, A2, B1, B2, C1, C2, D, E1, E2, F, G, przypisując obiekty do ich typów wzorcowych. Taką też typologię zastosowano w elementach sygnaturek, stolarki okiennej i drzwiowej oraz ciesielskiego detalu.

W rozdziale 6. *Analiza i podział typologiczny kościołów objętych procesem badawczym* (s. 144-199) Autorka dokonała analiz dotyczących między innymi: orientacji kościoła, sposobu zamknięcia prezbiterium, występowania krucht, wież, sygnaturek, a także rodzaju posadowienia, zastosowanych połączeń ścian w narożach oraz ustrojów dachowych. Wyniki tych analiz dobrze przedstawiono w tabelach, adekwatnie do przyjętego w pracy alfabetycznego porządku obiektów oraz w diagramie, ujawniając w ten sposób rozwiązania dominujące przy ocenie poszczególnych elementów kształtujących formę i funkcję badanych świątyń. W rozważaniach Autorka podejmuje kwestie podstaw datowania obiektów, oryginalności zachowania ich układu funkcjonalnego, typów geometrycznych ścian prezbiterialnych i sposobu ich wydzielenia z nawy, nawy i kaplic bocznych, krucht, zakrystii sobót i przydaszków, wież i ich ścian, sygnaturek, empor, łóż kolatorskich, posadowienia, ścian, stropów, więźby dachowej zwieńczenia helmów wież kościelnych i sygnaturek i in. Wyniki przeprowadzonych badań doprowadziły do określenia najczęściej stosowanych rozwiązań, które potraktowano jako cechy typowe tych świątyń, z zastrzeżeniem jednak, że dotyczą one obiektów pierwotnych w formie, a nie translukowanych na nowe miejsce.

Podsumowaniem praktycznym dotychczasowych analiz jest ważny rozdział 7 pracy, prezentujący *Koncepcję modelowego górnośląskiego kościoła drewnianego* (s. 200-227). Jest to w ogólnym zarysie próba zbudowania modelu architektoniczno-konstrukcyjnego obiektu z cechami dominującymi w całym zespole badanej architektury świątyń, wyprowadzonego z typologii architektonicznej i konstrukcyjnej zbioru. Słusznie nie uwzględniono w niej obiektów nieistniejących lecz bez wyłączenia elementów wtórnych – przekształconych lub zastępujących oryginalne. To można było uczynić. W grupie tych obiektów dominuje plan kościoła typu B, a przynależą do niego 52 świątynie. Ich podstawowe elementy i cechy charakterystyczne struktury funkcjonalno-przestrzennej przedstawiono w zestawieniu zbiorczym (s. 204). W strukturze tej występuje dyskretny dwupodział na nawę z wieżą poprzedzającą ją i wydzielone z niej trójboczne prezbiterium z bocznymi zakrystiami (tab. 54). Zespół ww. cech dał podstawy do zwizualizowania tego modelu, co przedstawiono w postaci aksonometrycznych renderingów komputerowych (rys. 125-142).

Ważnym osiągnięciem badawczym przeprowadzonych analiz są zestawienia, tabele zbiorcze i schematy ewolucyjnego rozwoju formy modelowego kościoła (tab. 54-56). Potwierdzają one wiarygodność przeprowadzonej metody selekcji zbioru, podczas konstruowania tego modelu.

W rozdziale tym zawarto również cenne informacje dotyczące możliwości zastosowania wyznaczonych podczas analiz cech do prowadzenia prac remontowo-naprawczych, co przedstawiono w krótkiej charakterystyce i ocenie tych prac na 3 wybranych przykładach kościołów: pw. św. Jerzego w Gliwicach-Ostropie, pw. Trójcy Świętej w Koszęcinie oraz pw. Trójcy Świętej w Księżym Lesie. Rozdział ten kończą wnioski, które są skrótem przebytej drogi badawczej Autorki oraz wyników Jej pracy.

Rozdział 8 jest krótkim podsumowaniem całej pracy. Wskazane w niej cele główne zostały osiągnięte. Zostały one zorientowane na praktyczną służebność ich wyników. Określiły one zakres prowa-

dzonych dywagacji i analiz porównawczych. Obejmował on badania typologiczne i aksjologiczne zasobów zabytkowych sakralnej architektury drewnianej Górnego Śląska, z poszukiwaniem jej rozwiązań modelowych. Jej celem badawczym było wyznaczenie typowych cech architektonicznych i konstrukcyjnych tworzących modelowy górnośląski kościół drewniany, mogący służyć w procesach remontowo-naprawczych i rekonstrukcjach świątyni utraconych, jako ich baza analityczno-porównawcza.

Résumé

Reasumując powyższą ocenę zawartości merytorycznej pracy można stwierdzić, że ma ona objętość wyczerpującą podjętą problematykę. Jej część zasadnicza obejmuje 268 stron, z podziałem na 1 rozdział założeń metodologicznych, 2 rozdziały wprowadzające w problematykę badawczą i kontekstujaące ją, 3 rozdziały analityczne, 1 rozdział eksperymentalno-projektowy, 1 rozdział podsumowujący pracę oraz 3 rozdziały stanowiące kolejno: słownik terminologiczny, bibliografię i streszczenia w języku polskim, angielskim i niemieckim. Znaczącą, bardzo dobrze opracowaną część dodatkową pracy stanowi wspomniany już *Katalog kart zachowanych kościołów (...)* obejmujący 459 stron tekstu, rysunków planów, rycin i fotografii.

Praca jest w całości dobrze ilustrowana i oparta na obszernej, wybranej, interdyscyplinarnej literaturze przedmiotu. Ma dość czytelną strukturę i prawidłową konstrukcję metodologiczną. Wyraźnie określona została teza pracy, jej cele, a także zakres badań, na podstawie których została ona napisana. W jej treści jest wiele odwołań do efektów badań innych autorów (416 pozycji literatury). Jest zredagowana starannie, pomimo niewątpliwych trudności występujących przy naukowym opanowaniu tego typu problematyki. Choć nie ustrzeżono się przed paroma błędami typograficznymi i literowymi oraz omyłkami (w podsumowaniu napisano na przykład, że grupę badawczą stanowi 150, a nie 115 świątyni), nie są one na tyle znaczące by je tutaj wymieniać. Dla lepszej czytelności odwołania do pozycji literatury i autora można było umieścić w przypisach, lokując w nich również komentarze lub rozwinięcia treści, które mogłyby kontynuować podejmowany w tekście bazowym wątek myślowy.

Rozbudowane i dobrze przeanalizowane wyniki badań terenowych obiektów architektury kościołów oraz analityczne wywody Doktorantki – metodą ciągłych przybliżeń, typologicznych zestawień, diagramów, tabel i analitycznych porównań, poprzez odwołania do utrwalonej już wiedzy, teorii i doświadczeń różnych badaczy – budują właściwą kanwę do udowodnienia sformułowanej w pracy tezy. Niewątpliwie przeprowadzone badania 115 zachowanych drewnianych kościołów i kaplic Górnego Śląska pozwalają na wyznaczenie cech architektonicznych i konstrukcyjnych charakterystycznych dla tego regionu. Mogą one służyć jako komparatystyczne, analityczno-porównawcze narzędzie pomocne do odtworzenia oryginalnych rozwiązań badanych obiektów, prowadzenia w nich konserwatorskich prac remontowo-naprawczych, odtworzenia nieistniejących elementów czy detali oraz przywrócenia ich autentycznej formy architektury. Opracowana typologia kategorialna z pewnością wykaże swoje zastosowanie w dyscyplinach nauk historycznych i inżynierjno-technicznych, służąc zachowaniu materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Wyniki badań i sformułowane na ich podstawie wnioski to potwierdzają.

Wydaje się również, że Autorka w sformułowaniu tezy pracy zbyt skromnie ulokowała swoje aspiracje badawcze. Zdaniem recenzenta poziom ryzyka sformułowanej przez Nią tezy mógł być bardziej stanowczo podniesiony w stosunku do jej sformułowania pierwotnego. Przeprowadzone przez Nią badania dały bowiem możliwość typologicznego uszeregowania obiektów wg różnych parametrów i kryteriów w kategorii złożoności ich struktury funkcjonalno-przestrzennej, ze wskazaniem na typ najbardziej reprezentatywny wśród badanej grupy świątyni. Z analiz i zestawień typologicznych wysunąć więc można tezę stanowiącą o lokalnej tradycji rzymskokatolickiej, drewnianej architektury sakralnej Górnego Śląska, reprezentowanej głównie poprzez typ świątyni dwudzielnej, z korpusem nawowym obustronnie rozbudowanym o wieżę dzwonniczą i węższe, trójboczne prezbiterium, z przylegającą doń zakrystią. Wylączając ze zbioru zdecydowanie mniejsze w gabarytach i niepełne w programie użytkowym kaplice oraz świątynie „zjawiskowe”, niepodlegające porównawczej kwalifikacji wraz z innymi świątyniami, ten typ świątyni reprezentuje blisko połowa badanych kościołów. To znaczna ich ilość, stanowiąca niewątpliwie efekt podjętego przez Autorkę procesu badawczego, godny do zaakcentowania w sformułowanej tezie pracy.

Konkluzja

W konkluzji niniejszej recenzji stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr inż. arch. Magdy Tunkel pt.: „*Cechy modelowe sakralnej architektury drewnianej Górnego Śląska na podstawie analizy zachowanych obiektów*” stanowi pracę wartościową, zorientowaną przede wszystkim na cel poznawczy i systematyzujący wiedzę o zabytkowej, drewnianej architekturze sakralnej i jej Tradycji. Przeprowadzona w niej bardzo szczegółowa rejestracja i dogłębna analiza zasobów architektury regionu Górnego Śląska oraz wynikające z tych analiz jej typologiczne ujęcie kategorialne i aksjologiczne rozwiązuje ważny problem naukowy dotyczący cech i właściwości tej Tradycji na tym obszarze. Praca ta jest dziełem oryginalnym w kategorii prac rejestracyjno-problemowych, ważnym zarówno dla nauki, jak i praktyki architektoniczno-konserwatorskiej i budowlano-konstrukcyjnej. Stanowi ona o rozwiązaniu podjętego przez Doktorantkę problemu naukowego oraz świadczy o jej ogólnej wiedzy teoretycznej w dyscyplinie naukowej *inżynierii lądowej i transportu oraz architektury i urbanistyki*. Potwierdza też nabycie przez Nią umiejętności do samodzielnej pracy naukowej. Poświadcza o Jej dojrzałości, a poprzez wagę metodycznie zrealizowanych analitycznych dokonań, spełnia warunek do uznania jej jako podstawy do nominacji doktorskiej.

W osiągniętych wartościach pracę tę można więc w pełni uznać za odpowiadającą wymaganiom stawianym w przepisach dla prac doktorskich. Spełnia ona wymagania określone *Ustawie z dnia 14 marca 2003r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* (Dz. U. z 2003 r. nr 65 poz. 595, z późniejszymi zmianami), a także w *Rozporządzeniu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 19 stycznia 2018 r. w sprawie szczegółowego trybu i warunków przeprowadzania czynności w przewodzie doktorskim, w postępowaniu habilitacyjnym oraz w postępowaniu o nadanie tytułu profesora* (Dz.U. 2018 poz. 261) i może być podstawą do nadania Doktorantce stopnia naukowego doktora nauk technicznych, w dalszej części niniejszego przewodu.

Przedkładam więc Szacownej Radzie Dyscypliny Inżynieria Lądowa, Geodezja i Transport Politechniki Śląskiej wniosek o przyjęcie jej do publicznej obrony, zgodnie z obowiązującymi przepisami, z moją bardzo dobrą opinią o niej.

Jerzy Uścińowicz